

30–ті рр. XIX ст.) / В.Білик // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історія України / [Ред. С.В. Гаврилук]. – Луцьк: ВНУ ім. Л.Українки, 2010. – Вип.22. – С.37–42.

3. Войтенко А.Б., Новик М.К. Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури на Житомирщині (Радомишльський район) / А.Б. Войтенко, М.К. Новик. – Житомир: Полісся, 2008. – Вип.13. – 140 с.

4. Довбищенко М. Унійна Церква на Київщині кінця XVI – першої третини XVII ст. (суспільно-релігійний аспект) / М.Довбищенко // Архів Української Церкви / [Ред. М.І. Обушний]. – Львів: Свічадо, 2011. – Вип.1. – С.6–66.

5. Довбищенко М. Унія в Київському та Брацлавському воеводствах Речі Посполитої XVIII ст. (Загальний огляд) / М.Довбищенко // Архів української Церкви. Історія унії на Київщині 1596–1839 років / [Відп. ред. М.І. Осущний]. – Львів: Свічадо, 2011. – Вип.1. – С.120–202.

6. Ісаїв П. Берестейська унія за новими дослідженнями / Петро Ісаїв. – Філадельфія: Вид-во «Америка». – 31 с.

7. Тимошенко Л. Резиденція Київських митрополитів в Радомишлі на Київщині / Л.Тимошенко // Архів Української Церкви / [Ред. М.І. Обушний]. – Львів: Свічадо, 2011. – Вип.1. – С.203–250.

8. Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. [В 2-х т.] / Ред. С.Г. Рункевич. – СПб.: Синод. тип., 1907. – Т.2. – 1632 с.

9. Сковчиляс І. Заходи модернізації унійного духовенства на Поділлі та Кам'янецька духовна семінарія 1790–х років / Ігор Сковчиляс // Київська Академія. – К.: Національний університет «Києво-Могилянська Академія», 2011. – Вип.9. – С.86–94.

10. Цвік Г. Історія Радомишля / Геннадій Цвік. – Житомир: Полісся, 2002. – 104 с.

* * *

УДК 070.13(092)(477)

Коліяда І.А., доктор історичних наук, професор, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти, Інститут історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова (Україна, Київ), kolyada.i.a@yandex.ru

Кириєнко О.Ю., кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України XIX – поч. XX ст., Інститут історії України НАН України (Україна, Київ), a.y.kirienko@gmail.com

Українська інтелігенція у російському інформаційному просторі другої половини XIX ст.: до історії взаємин П.Куліша і цензурних органів

Розглянуто цензурну політику в «українському питанні» через взаємини Пантелеймона Куліша з цензурними органами Російської імперії, прослідковано вплив цензурної політики самодержавства на творчу діяльність і особисте життя митця. Показано також становище української інтелігенції у російському інформаційному просторі другої половини XIX ст.; з'ясовано, що цензура та жандармерія ретельно пильнували творчу та видавничу діяльність видних діячів національно-культурного руху, тому більшість основних творів П.Куліша ретельно вивчалися цензорами, а грандіозні видавничі проекти взагалі блокувалися.

Ключові слова: цензура, III Відділення імператорської канцелярії, Пантелеймон Куліш, «кулішівка», Валуєвський циркуляр, Емський указ, «українське питання».

Kolyada I.A., Doctor of Historical Sciences, Professor of methods of teaching Social Studies and Gender Education, Institute for History Education National Pedagogical University M.P. Dragomanova (Ukraine, Kyiv), kolyada.i.a@yandex.ru

Kyriienko O.Yu., Ph.D. in History, researcher of the history of Ukraine XIX – early Twentieth century, Institute of History of Ukraine (Ukraine, Kyiv), a.y.kirienko@gmail.com

Ukrainian intellectuals in the Russian information space during the second half of the nineteenth century: the history of the contacts Panteleimon Kulish and censorship

Practical implementation of the censorship policy in the Russian Empire during second half of the 19th century in relation to the publishing and journalistic P.Kulish's activities have been studied. The influence of censorship policy of the autocracy in the creative work and personal life of the thinker has been traced. We also the position of the Ukrainian intelligentsia in the Russian information space of the second half of the XIX century has been show, found that censorship and gendarmerie carefully monitored and controlled creative, publishing prominent national-cultural movement. That way the major works of P.Kulish were carefully studied by the censors, and ambitious publishing projects generally blocked.

Keywords: censorship, political police, Panteleimon Kulish, «kuleshovka», Valuevskyy circular, Emskyy decree, «ukrainian question».

Коліяда І.А., доктор історических наук, професор, професор кафедри методики обучения общественных дисциплин и гендерного образования, Институт исторического образования Национального педагогического университета им. М.П. Драгоманова (Украина, Киев), kolyada.i.a@yandex.ru

Кириєнко А.Ю., кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела истории Украины XIX – нач. XX в., Институт истории Украины НАН Украины (Украина, Киев), a.y.kirienko@gmail.com

Украинская интеллигенция в российском информационном пространстве второй половины XIX в.: к истории взаимоотношений П.Кулиша и цензурных органов

Рассмотрена цензурная политика в «украинском вопросе» через призму взаимоотношений Пантелеймона Кулиша с цензурными органами Российской империи, прослежено влияние цензурной политики самодержавия на творческую деятельность и личную жизнь мыслителя. Показано также положение украинской интеллигенции в российском информационном пространстве второй половины XIX в.; выяснено, что цензура и жандармерия тщательно отслеживали и контролировали творческую, издательскую деятельность видных деятелей национально-культурного движения, поэтому большинство основных произведений П. Кулиша тщательно изучались цензорами, а грандиозные издательские проекты вообще блокировались.

Ключевые слова: цензура, III Отделение императорской канцелярии, Пантелеймон Кулиш, «кулешовка», Валуевский циркуляр, Эмский указ, «украинский вопрос».

«...Цензура делает своё дело – мешает мне...»
П.Куліш

Протягом XIX ст. усе більшу роль у громадсько-політичному та соціокультурному житті відгравала відносно нова соціальна верства – інтелігенція. Її верхівка – інтелектуальна еліта – була генератором нових ідей та ідеологій, розробником концепції соціального та національного розвитку окремих спільнот, поширювачем нових культурних віянь. Теоретична та практична робота української інтелігенції сприяла національному відродженню її народу, його духовному поступу. Головним предметом діяльності

української інтелігенції було видання та поширення української літератури. Без друкованого слова не могло відбутися національного мовознавства, не могла сформуватися самобутня і висока література, вибудуватися концепція історичного розвитку народу, взагалі б на не існувало такого терміну як «українське питання». Безсумнівно є те, що продукувані у середовищі вітчизняної інтелігенції XIX ст. ідеї йшли у розріз із політикою держав, у складі яких перебували українські землі. Для захисту інформаційного простору в Російській та Австрійській імперіях від поширення небезпечних для політичного режиму, соціального укладу життя ідей існував інститут цензури. По мірі того як український національно-культурний рух набирив суспільної ваги, вироблялася і відповідна цензурна політика в «українському питанні». Через ряд факторів більш системною та жорстокою була антиукраїнська цензурна політика у Російській імперії. У цій багатонаціональній державі український національно-визвольний рух трактувався як намагання ворожих Росії австрійських і польських політичних сил використати як зброю нечисленну групу національно свідомих українців і тим самими розколоти «єдину і неподільну».

У другій половині XIX ст. у Російській імперії склалася система попередньої цензури, механізми діяльності якої передбачали перегляд спеціально уповноваженою інституцією друкованих видань, театральних вистав, картин та фотографічних зображень до їх оприлюднення та поширення у суспільстві. Всі хто був причетний до формування інформаційного простору (літератори, публіцисти, видавці) держави мав справу з тими або іншими органами цензури. Відносини ці були непрості, нервові і загрожували авторів серйозними неприємностями. Чи не найбільше цензурних митарств припали на долю українських публіцистів та митців. Адже, окрім усіх формальних процедурних моментів, починаючи із 1860-х рр. до українських творів застосовувалися спеціальні цензурні норми (відомі у науковій та науково-полярній літературі як «Валуєвський циркуляр 1863 р.» та «Емський указ 1876 р.»). Тому лише надзвичайними стараннями української національно свідомої інтелігенції, всупереч цензурним заборонам та переслідуванням творилися і видавалися високохудожні літературні твори, що у свою чергу хоч і у латентній формі, але підживлювало розвиток «українського питання», сприяло розвитку національної культури. Однією із таких непересічних особистостей був Пантелеймон Олександрович Куліш. Його подвижницька діяльність спрямовувалась на збереження і розвиток національної самобутності рідного народу, розбудову національної культури в царинах красного письменства, фольклористики, етнографії, історії та історіософії, мовознавства. Предметом наукового розгляду вчених стали, здебільшого, педагогічна та науково-просвітницька діяльність П.Куліша, його світогляд у контексті національних цінностей і орієнтирів українського народу, філософські погляди щодо особи та суспільства, специфіка моделювання концепту української історії, історії козацтва, особливості кулішєвого романтизму, визначення ролі науково-творчої спадщини ученого-мислителя у пробудженні національної свідомості та її вплив на розвиток української національної ідеї. Однак, попри значні успіхи сучасного кулішєзнавства, актуальним і водночас малодослідженим є з'ясування характеру відносин мислителя з цензурними органами Російської імперії. Попри значну кількість спеціальної літератури присвяченої життю і творчості видатного митця, окремо проблему його взаємин із царською цензурою ніхто не розглядав. У той же час подібний науковий пошук вимагає акумуляції спеціальної літератури з розвитку антиукраїнської цензурної політики (роботи Н.Щербак [26], В.Савченка [23]), праць з історії життя, творчості, поглядів Пантелеймона Олександровича (Л.Грінберг [9], Є.Нахлік [20;21], Л.Похила [22], О.Федорук [24], В.Шенрок [25], О.Ясь [27]), ретельного опрацювання епістолярної, рукописної спадщини письменника та інтелектуала, аналізу відповідних документів цензурних органів з архівосховищ України та дозволяє розширити наукові

знання щодо ролі української інтелігенції у формуванні загальноросійського інформаційного простору.

Метою статті є дослідження практичного втілення імперської цензурної політики протягом другої половини XIX ст. щодо видавничої та публіцистичної діяльності одного із титанів українського національного відродження, розкриття особистісної сторони відносин інтелігенція – цензурна установа.

Перші свої дослідницькі і письменницькі таланти Пантелеймон Куліш утілює у поемі «Україна» (1843) (різновид тексту «Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького» (1846)), першому популярно-історичному нарисі – «Повесть об украинском народе» (1846). Ці праці пройшли звичайну цензурну процедуру та не викликали у цензорів серйозних застережень. Варто зазначити, що протягом першої половини XIX ст. апарат та нормативна база цензури в Російській імперії тільки розбудовувалася. Норми цензури посилювалися окремими директивами з боку МВС або Сенату лише у випадках окремих загроз (війна, революційна хвиля в Європі тощо), а тому перші письменницькі та наукові проекти П.Куліша не привернули окремої уваги цензурних органів [11,с.67–71]. Про цензурну ситуацію середини 1840-х рр. у своєму «Щоденнику» Пантелеймон Олександрович відзначив: «Слышно, что цензура, очень, очень смягчилась, хотя и не получила еще новых предписаний. Она находится под чувством всеобщего чувства уверенности в благодущии государя, и вот этому доказательство. Фрейганг (цензор) пропустил повесть Краевскому, которою тот года три назад не смел представить на цензуру, и пропустил, не зачеркнувши ни одного слова. Краевский изумился. – «Вы верно не читали»? – «Нет, читал, если подписываю». – Да как же Вы ничего не вымарили»? – «Зачем же? Теперь лица у всех веселые и цензуре сделалось веселее» [18,с.83].

У 1847 р. після справи Кирило-Мєфодіївського товариства, діяльність якого імперською владою кваліфікувалося політично небезпечною, з'являються заборони на українське книговидання й окремо на порушення питання української народності у періодичних виданнях. Так, жандармськими і цензурними органами Російської імперії вжито заходи по забороні та вилученню з продажу «Кобзаря» Т.Шевченка, «Українських балад» і «Ветки, малороссийские стихотворения», віршованої трагедії «Переяславська ніч» М.Костомарова, книг «Повість про український народ», «Україна» і «Михайло Чернишенко» П.Куліша. Означені твори було заборонено перевидати у майбутньому [15,с.243–244]. Київському і Харківському генерал-губернаторам було наказано з'ясувати, чи не залишилися у їхніх губерніях в у продажу творів кирило-мєфодіївців. Наказано звертати увагу на тих українців, які вивчають малоросійську історію та літературу [15,с.308]. Так, зокрема у наказі імператора Миколи I 1847 р. до міністра внутрішніх справ йшлося: «Чтобы писатели рассуждали возможно осторожнее там, где дело идет о народности или языке Малороссии и других подвластных России земель, не давая любви к родине перевеса над любовью к отечеству – Империи, изгоняя все, что может вредить последней любви, особенно о прежнем, будто бы необыкновенно счастливом положении подвластных племен» [15,с.309].

В обвинувальних документах зібраних жандармськими органами на П.Куліша зазначалося: «Вина Кулиша, также не принадлежавшего к Украинско-славянскому обществу, в некоторой степени сходна с преступлением Шевченко. Любя пламенно свою родину – Малороссию, он в напечатанных им книгах с восторгом описывал дух прежнего казачества, наезды гайдамаков изображал в виде рыцарства, представлял историю этого народа едва ли не знаменитее всех историй, славу его называл всемирною, приводил песни украинские, в которых выражается любовь к вольности, намекая, что этот дух не простыл и доселе таится в малороссиянах; описывал распоряжения Петра I и преемников его в виде угнетений и подавления прав народных. Книги Кулиша могли бы производить почти тоже впечатление на малороссиян, как и стихи Шевченко, тем более, что сочинены для детей старшего возраста.

Разниця между ними состоит в том, что Кулиш выражал свои мнения всегда с приличием и, увлекаясь любовью к Родине, вовсе не предполагал, что эти мнения его могут быть приняты или истолкованы в дурном смысле. Когда указали Кулишу, на двусмысленные места в его книгах, он с ужасом увидел, что мысли его действительно могли произвести вредные последствия» [15, с. 316].

Із самого початку імперська влада розуміла, що надовго заборонити мовчати діячам Кирило–Мефодіївського братства не можливо, а тому невдовзі дозволила їм письменною діяльністю під суворим наглядом спецорганів. Так, статті й окремі твори братчиків і, зокрема, Пантелеймона Олександровича розглядалися у III Відділенні імператорської канцелярії. Разом із цим для цензорів була рекомендація: «Чтобы цензура обращала строжайшее внимание на его сочинения, если он будет печатать их отдельно или в журналах» [15, с. 318].

Справа Кирило–Мефодіївського братства, «Весна народів» у Європі, а згодом і Кримська війна вплинули на посилення загального цензурного режиму в Російській імперії. 27 лютого 1848 р. виходить указ імператора Микола I про створення нового вищого цензурного органу, який увійшов в історію як «Комітет 2 квітня» або «Бугурлінський комітет». Він мав контролювати діяльність органів цензури, реагувати на прорахунки в їхній діяльності. Першими кроками комітету стала боротьба з анонімністю статей, встановлення персональної відповідальності редакторів газет за зміст їхніх видань. Комітет безпосередньо підпорядковувався імператору і повинен був про всі виявлені цензурні прорахунки доводити до його відома [11, с. 85–86]. Цензурний контроль був настільки жорстким, що цензурі підлягали всі друковані видання, навіть музичні тексти (бо на думку деяких прискіпливих цензорів вони також могли містити прихований антиурядовий зміст). У цих умовах 1853 р. деякі видавці звернулися спочатку до Київського цензурного комітету, а той у свою чергу переадресував їхнє прохання про перевидання раніше дозволених творів М. Костомарова, П. Куліша, Т. Шевченка до Головного управління цензури. Вищий орган цензури заборонив перевидати будь-які твори братчиків, вбачаючи в їхньому змісті ностальгічні історичні моменти, що можуть наптовхувати на окремішність Малоросії [16, с. 67].

Цензурні заборони творів Пантелеймона Куліша у період з 1847 по 1855 рр., окрім усіх інших негараздів що випали на його долю, ще і серйозно вдарили по фінансовому становищу митця. За видання творів «Україна», «Михайло Чернишенко, или Малороссия за 80 лет жизни» заборгував друкарні Київського університету 437 рублів 81 копійок сріблом [7, арк. 1]. Друкарня заявила свої фінансові претензії у червні 1849 р. На той час П. Куліш перебував у Тульській губернії і коли через тульського губернатора безпосередньо вийшли на Пантелеймона Олександровича, то він, які свідчить рапорт поліцеймейстера, не мав жодної змоги заплатити [7, арк. 5].

Лібералізація суспільно–політичного життя, пом'якшення цензурного режиму на початку правління Олександра II (1855–1881) вплинули на зміну становища активістів українського національного руху, насамперед, репресованих діячів Кирило–Мефодіївського братства. Було знято заборону на публікації їхніх творів. М. Костомаров отримав місце професора у Петербурзькому університеті, П. Кулішу дозволили відкрити власну друкарню. У 1858 р. до столиці Російської імперії повернувся Т. Шевченко. Після цього Петербург перетворюється на своєрідний центр діяльності неформального українофільського гуртка [18, с. 33].

Попри лібералізацію ситуація для колишніх кирило–мефодіївців не була такою простою як здавалося на перший погляд. Діячі українського національно–культурного руху самі мали подбати про своє майбутнє. Так, у 1856 р. П. Куліш звертається до III Відділення імператорської канцелярії з проханням зняти з його творів спеціальну цензуру цієї інституції і передати їхній розгляд до органів загальної цензури. Керуючий III Відділенням доповідає про це прохання імператору й тільки після санкції найвищої особи

держави, розглядом рукописів П. Куліша дозволено займатися органам загальної цензури. При цьому була заувага: «Чтобы цензор обращал на сочинения его (П. Куліша – Авт.) строжайшее внимание» [20, с. 36].

Бюрократична процедура із цим дозволом затягнулася на рік і тільки у 1857 р. з'явилася реальна можливість знову вдатися до активної публіцистичної діяльності. Чекаючи височайшої санкції, П. Куліш не став зволікати, він перебирався Петербургу і докладав чималих зусиль аби у 1856 р. відкрити власну друкарню. Спочатку Пантелеймон Олександрович хотів зареєструвати її під назвою «Українська друкарня». Проте, таку назву у відповідних органах не прийняли. Довелося назвати просто – «Друкарня Пантелеймона Куліша» [25, с. 86]. Першою книжкою, що він видав у своєму підприємстві, стали «Размышления о Божественной Литургии» М. Гоголя. Раніше ця книга була заборонена відомством духовної цензури. Проте через певні зв'язки в Священному Синоді П. Кулішу вдалося добитись цензурного дозволу на її видання. Трохи пізніше аналогічний дозвіл був також отриманий на видання гоголівських «Творів і листів» [25, с. 87].

Друге видання, що вийшло з верстатів кулішевої друкарні, було впорядковано Пантелеймоном Олександровичем і називалося «Записки о Южной Руси» (1856–1857). Сергій Єфремов назвав їх «першою ластівкою нового літературного руху, виданням переважно, але не виключно, етнографічним» [10, с. 56].

Це був двотомний альманах, перша книжка якого з'явилася 1856 р., а друга – 1857 р. Відомо, що фінансову допомогу у виданні «Записок...» упорядникові надали українські землевласники Г. Галаган та В. Тарновський. Це перші свідчення про участь українських меценатів щодо матеріальної підтримки розвитку українського книговидання [21, с. 155].

У першому томі містились фольклорно–етнографічний матеріал: «Легенди про золоті ворота», «Про козака голоту», «Про вдову і трьох синів», «Про сестру і брата», «Про бурю на Чорному морі», «Про втечу трьох братів з Азова» [21, с. 155]. Другий том «Записок...» містив твори красного письменства: поему Т. Шевченка «Наймичка» та оповідання–ідилію П. Куліша «Орися»; історичні дослідження й документи, представлені перекладом видавцем рукопису польського пана С. Закревського «Оповідання сучасника–поляка про походи проти гайдамаків», запискою члена Малоросійської колегії Гр. Теплова «Про непорядки, які походять від зловживань прав і звичаїв, грамотами підтвердженими Малоросії», статтею І. Могилицького «Про давність і самотність південно–руської мови», дискусійну статтю Куліша з польським письменником М. Грабовським з приводу публікації універсалу гетьмана Острияніці [23, с. 155].

Вихід першого тому «Записок...» не зустрів ніяких серйозних претензій у цензорів, що його розглядали. Цензурний розгляд відбувався досить швидко. 21 березня 1856 р. московський цензор Н. Фон–Крузе видав дозвіл на друк рукопису першого тому книги. У своїх листах П. Куліш характеризував ставлення цензора як доброзичливе. З другим томом була певна затримка, але вона була більш пов'язання із кадровими та організаційними змінами у цензурному відомстві. Цензурний дозвіл на другий том рукопису видав той же Н. Фон–Крузе 25 лютого 1857 р. Слід сказати, що готуючи видання та підбираючи до нього матеріали, Пантелеймон Олександрович проявив неабияку самоцензуру, адже це видання для нього було надзвичайно важливе. П. Куліш у цензурному відомстві був на особливому рахунку, а отже зайві претензії йому зовсім йому не потрібні [21, с. 163].

П. Куліш зумів оминати претензії цензури і як наслідок видання двох томів «Записок о Южной Руси» стало визначною подією в тогочасній фольклористично–етнографічній думці. Це був своєрідний прорив у висвітленні «українського питання».

У 1857 р. в у своїй друкарні П. Куліш видрукував свою педагогічну розробку – «Грамотку» – перший на Наддніпрянщині український буквар із читанкою. У сво-

ему листі до сестер Олександри й Марії Милорадовичів автор писав: «Ся книжка явить народу, що він таке, звідки узв'язя і як йому подобає на світі жити». «Цензура таки пропустила ту «Граматку» – із жалем згадував П.Куліш – та не пішла книжка в народ». Мабуть, успіх із попереднім видавничим проектом дещо затмарив раціоналістичний розрахунок Пантелеймона Олександровича. Цензурний комітет дійсно не знайшов у рукописі «Граматки» істотних огріхів, які б дали підстави заборонити її до видання. Однак, після її виходу деякі чиновники високого рангу, що неофіційно, на власний розсуд, розглянули це видання, помітили у ній «намерения вызывать снова к отдельной жизни малороссийскую народность» [19,с.124]. Головним ініціатором заборони і вилучення видрукованих екземплярів «Граматки» був київського генерал-губернатора князь І.Васильчиков, який у травні 1858 р. подав клопотання до III Відділення імператорської канцелярії. У ньому він нарікав, що в пресі йдуть масові висловлювання проти цієї книги з боку поляків, тому аби не збурювати громадськість, її, книгу, слід заборонити або хоча б вилучити з неї деякі сторінки. Імперський орган з внутрішньої та зовнішньої безпеки схвалив дії місцевої влади спрямовані на підтримку у краї порядку та стабільності. Так, київському поліцейському з губернаторської канцелярії надійшов наказ у найкоротші строки зробити ревізію всіх книжкових магазинів, читалень та вилучити «Граматку» П.Куліша. Був проведений цілий комплекс слідчих дій: встановленні постачальників, кількість примірників, склади зберігання, покупці тощо. Так, із рапорту поліцейського відомо, що «Граматка» була виявлена у незначній кількості на полицях лише двох книгарень Києва. Решта була опломбована на оптових складах. Загалом до поширення у Києві надійшло 555 одиниць цієї книги, з них 458 примірників було конфісковано поліцією, і лише 140 одиниць було продано вроздріб. Тобто лише четверта частина тиражу дійшла до читача [1,арк.2–5].

На наше переконання, це видання було приречене на таку долю, адже цілком було очевидним, що першими новими книжками зацікавляться саме поміщики, 80% з яких на Правобережжі мали польське коріння. В «Граматці» ж були матеріали, які містили дошкульну критику польської шляхти, розповідали про знущання її над простим українським людом. Нашадки шляхти стали писати скарги до генерал-губернатора, начальника III Відділення імператорської канцелярії князю Долгорукову з вимогою вилучити книгу. Саме тому реакція влади була миттєвою і досить жорсткою. У 1858 р. в інструкціях, адресованих місцевим цензурним комітетам, йшлося про те, що в разі перевидання «Граматки» з неї слід вилучити проїняті національними почуттями місця. Однак, у Петербурзі ще в 1862 р. спокійно можна було купити цю книгу, видання 1857 р. [19,с.83].

Свою помилку із першим букварем–читанкою визнав і Пантелеймон Куліш, у листі до дружини О.Глібова датованого 1861 р. він писав: «Граматки» вже немає, так я скомпонував іншу дешевеньку, гривеник буде коштувати з пересилкою... Се добра штука, краща од усіх тих історій, котрі прості люди не розуміють» [8,арк.1].

Попри значну увагу з боку III Відділення імператорської канцелярії до персони П.Куліша, йому вдалося без особливих труднощів у своїй друкарні видати протягом 1860–1862 рр. 20 дешевих книжечок з творами Т.Шевченка, П.Куліша, Г.Квітки–Основа, Яненки, Марка Вовчка, Ганни Барвінок, М.Носивця, Д.Мордовця, об'єднаних у серії «Сільська бібліотека» [20,с.67].

Іншим напрямом національно–культурної діяльності українського мислителя стало видання української періодики у вигляді журналів та альманахів, гроші на видання яких ішли від добровільних пожертвувань із боку вітчизняних меценатів, а також різних комерційних проектів. У 1858 р. він пише клопотання до міністра освіти, в якому обґрунтовує необхідність створити український літературно–політичний часопис «Хата». Для дозволу відкриття та реєстрації періодичного видання слід було пройти величезну кількість перевірок. Перша й основна перевірка

стосувалася політичної благонадійності. Її ступінь визначався III Відділенням імператорської канцелярії, у якому на П.Куліша було багатотомне досьє. Отже, з огляду на довідку з III Відділення у міністерстві освіти було вирішено: «Разрешение губернскому секретарю Кулишу издание журнала отклонить» [20,с.138].

Проте, як писав про себе Пантелемон Олександрович: «Гадку видавати українські часописи плекав він без перестану, але правительство йому не дозволяло ...» [17,с.111]. Замість нездоленого журналу у 1860 р. у своїй друкарні П.Куліш видає альманах із однойменною назвою «Хата». Дозвіл було видано Петербурзьким цензурним комітетом. Однак, усе ж ряд творів через побоювання цензурних переслідвань П.Кулішу довелося вилучити з цього часопису. Другий номер альманаху мав чимало зауважень і вийшов у світ лише за сприяння цензора І.Розковшенка, який був особистим знайомим П.Куліша [20,с.138].

Пантелеймон Олександрович мав багато ідей по виданню різної періодики, але цензурні органи не підтримали цих ініціатив. Зокрема йому не вдалося добитись дозволу на публікацію україномовного додатку «Село» до часопису «Народное чтение». Відмова вмотивовувалася відсутністю в Петербурзі окремого цензора по «южнорусском наречии» [20,с.149].

Цензурних утисків зазнавали не тільки періодичні видання П.Куліша, а й написані ним історичні праці. Історична хроніка П.Куліша «Чорна рада», пройшла тривалу цензурну процедуру. Так, передмову до твору було відправлено на розгляд до Головного управління цензури (ГУЦ). Адже у цензорів Петербурзького комітету виникли сумніви щодо дозволу на видання роману, який було написано українською мовою. Однак, як засвідчують офіційні відповіді, ГУЦ не знайшло підстав трактувати текст Кулішевої прози поза загальними цензурними правилами і після довгих цензурних зволікань дало дозвіл на його видання [20,с.156].

Показовим щодо цензурної практики в «українсько-му питанні» є розгляд історико–популярного нарису «Хмельниччина» П.Куліша (1860). Санкт–Петербурзький цензурний комітет не наважився самостійно прийняти рішення щодо дозволу чи заборони опублікування цього твору, а тому й передав його до ГУЦ. Там цей нарис розглянув цензор О.Нікітенко, котрий у своїй резолюції вказав, що відповідно до чинного законодавства цензура не може чинити перешкод науковим книгам, які розповідають про історію областей. Однак П.Кулішу слід було вилучити ті місця, які кидають тінь на відносини Малоросії й Росії у минулому [20,с.161].

На початку 1860–х рр. склалося ряд обставин, які загострили увагу імперської влади на «українське питання». Активна видавнича діяльність Громад, польське повстання, інспіроване російськими шовіністичними колами обговорення у пресі «українського питання» стали передумовами для вироблення антиукраїнських цензурних заборон. 27 червня 1863 р. голова Київського цензурного комітету Новицький направив міністру внутрішніх справ П.Валуєву листа, в якому описав ситуацію з українським книговидаванням у Південно–Західному краї та наголосив про можливий «предосудительный» зміст українських книг та їхню ворожість устоям імперії: «Видя постоянное умножение малороссийских изданий, особенно предназначенных для народного обучения, равно как и всякий цензор, обращающийся строгое внимание на цель подобных изданий, как того требует Устав о цензуре, не может спокойно разрешать печатание их, тревожимый опасением, не делается ли он чрез то невольным участником в распространении того противозаконного движения, на существование которого указывают сами же малороссы. Положение цензора при рассмотрении подобных рукописей и книг тем более затруднительно, что в них только цель и предосудительна, самое же содержание обыкновенно не заключает в себе ничего неопозволительного по Уставу о цензуре...» [3,арк.18–20]. Фактично Новицький просив вище керівництво прийняти нормативно–правові акти, які б дозволили на законних підставах цензорам забороняти українські ви-

дання: «Обо всем вышеизложенном имею честь представить Вашему Высокопревосходительству на тот конец, не изволите ли признать нужным принять какие-либо меры против обнаруживающегося стремления некоторых малороссов, а совместно с ними и поляков, отчуждать здешний народ от общерусских языка и народности [3, арк.110]. Лист Новицького від 27 червня 1863 р. являв собою запит, відповіддю на який стало розпорядження міністра внутрішніх справ П.Валуєва за №364 «Про книги, що видаються для народу малоросійським нарідчям» від 18 липня 1863 р. (у літературі відоме більше як «Валуєвський циркуляр» 1863 р.). Згідно з розпорядженням міністра цензурним органом заборонено дозволяти друк книг науково-популярного, освітнього та духовного змісту «малоросійською нарідчям»: «Чтобы в печати дозволялись только такие произведения на малороссийском языке, которые принадлежат к области изящной литературы, пропускание же книг на этом языке как религиозного содержания, так учебных и вообще назначенных для первоначального чтения народа, приостановиться до разрешения возбужденного по этому предмету вопроса в установленном порядке, о чем Комитет будет своевременно поставлен в известность» [19, с.256].

Після видання «Валуєвського циркуляру» 18 липня 1863 р. національно-культурний рух в Україні слабне, а частина інтелігенції зменшує або взагалі призупиняє свою активну діяльність. П.Куліш, маючи на то час значні фінансові проблеми, був змушений продати свою друкарню та відійти від активної публіцистико-видавничої діяльності. Про майбутні перспективи у згаданий період він писав: «...Цензура свирепствует как никогда. Однако не вечно будет неистовствовать цензура. Жизнь не останавливается и прымывает все подобные засорения» [21, с.78].

Внаслідок зміни місця свого проживання й зайняття посади штатного урядника у Варшаві (1864–1867 рр.) відносини П.Куліша з царською цензурою на деякий час призупиняються.

У роки недовготривалого відродження українського книговидання на початку 1870–х рр. остаточно утвердився розроблений Пантелеймоном Кулішем український правопис, названий цензорами «кулішівкою». Власне, ця обставина разом із новим витком розвитку українського національно-культурного руху стала однією із причин нового занепокоєння імперської влади щодо загострення «українського питання». Головний ініціатор цього хвилювання М.Юзефович у адресованих на ім'я вищих сановників імперії листах акцентував увагу на особі П.Куліша, його внеску у розробку українського правопису та пов'язаних із цим політичних небезпеках. В одній із своїх записок М.Юзефович характеризує українофільство як «измышление австрийско-польской интриги». Як доказ він подає детальну історію впливу на П.Куліша поляка М.Грабовського, згодом міністра освіти в уряді О.Вельопольського [23, с.375] та говорить про прагнення українофілів використати як свою зброю історичні праці М.Костомарова, які на його думку, могли б «подорвать у малороссиян сочувствие к Русскому Государству унижением и опозорением его истории» [23, с.376].

Аргументовані висновки М.Юзефовича були підтвержені даними III Відділення та цензурного відомства. Так, у довідці Головного управління у справах друку МВС (ГУД – головний цензурний орган імперії після відповідної реформи 1865 р.), що перебувало у віданні міністерства внутрішніх справ, наголошувалося на зростанні кількості україномовних видань. І хоча їхній зміст не вирізнявся політичним забарвленням, а був винятково науковим або художнім, чиновники дійшли висновку, що «вся литературная деятельность так называемых украинифилов должна быть отнесена к прикрытому только благовидными формами посягательству на государственное единство и целостность России» [12, с.8]. Скликана у 1875 р. Надзвичайна комісія «для присечения украинофильской деятельности» взялася вивчати ситуацію та виробляти конкретні заходи щодо обмеження розвитку українського національного руху. 24 квітня 1876 р. було вироблено проект висновків

Надзвичайної комісії щодо заходів по боротьбі з «українофільською діяльністю» (всього 11 пунктів). Перші три пункти передбачали обмежити розповсюдження україномовної літератури й заборону видавати літературу українською мовою в Російській імперії, за винятком історичних пам'яток і творів художнього письменства (і то тільки з дозволу ГУД у кожному конкретному випадку). Особливо підкреслювалася заборона на «кулішівку» та наголошувалося на необхідності дотримуватися «загальноросійської орфографії», тобто не вживати літери «і» замість «й» та «і» перед приголосною. Пунктом третім заборонено використовувати українську мову у сценічних виставах, у текстах до нот і публічних виступах [23, с.381; 2, арк.29].

Після затвердження висновків Надзвичайної комісії імператором, прописані і пункти набували юридичної сили і відомі в історії як Емський указ 1876 р. Цей указ обмежив українське книговидання, але аж ніяк не паралізував його. Попри всі труднощі українська книга все ж видавалася, прориваючись на полиці книжкових магазинів. З червня 1876 р. при Головному управлінні у справах друку МВС розпочав роботу окремий підрозділ по розгляду україномовних рукописів та закордонних видань. Місцеві цензурні органи підросійської України розглядом україномовних рукописів не займалися, а лише пересилали їх до ГУДу [3; 4]. Однак, як свідчать архівні матеріали, у 1878 р. ГУД вирішило відмовитись від цієї практики і знову передавати місцевим цензурним органам повноваження по розгляді україномовних рукописів та книг. На основі розпорядження ГУД від 9 червня 1878 р. Київському та Одеському окремим цензорам із внутрішньої цензури наказувалося подавати до ГУД україномовні рукописи тільки після перевірки їхнього змісту на відповідність загальним нормам цензури, прописаним у «Статуті про цензуру і друк» [4, арк.56, 98].

Про ситуацію відразу після набуття чинності указу 1876 р. П.Куліш писав: «Цензура поправляла «изба» там, де у рукописі стояла «хата» і виправляла «барин», де автор писав «пан» і т.д.; а коли чумақ заспіває в автора: «Против вола, против вози, против ярма і занози» – то цензура викреслювала чумацьке співання, яко українське. Знаменитий декрет про українщину стався 18 травня 1876 р. До цієї дати у «Газеті Гатцука» надруковано половину мого оповідання про український побут і дозволено у ній панові зватися паном, хаті хатою і т.д. У другій же половині мого оповідання цензор звелів редакторів печатати все барин, ізба і тому подібне і не дозволив чумакові співати про воли, про вози, про ярма і занози» [17, с.16].

Пантелеймон Куліш чітко розумів, що якщо не буде преси та відповідної дискусії на її сторінках, то згине і народна мова [17, с.16]. Тому протягом 70–80–х рр. XIX ст. він зосередився на публіцистичній полеміці щодо самостійності української мови з М.Катковим у «Московських відомостях», а також спробував у 1876 р. добитися дозволу на видання «Журналу П.О. Куліша», в якому художні та наукові праці друкувалися б українською і російською мовами. На жаль, звернення до ГУД не увінчалось успіхом [21, с.132].

1879 р. цензура заборонила вже видрукувану Кулішеву збірку «Хуторская философия и удаленная от света поэзия» та конфіскувала близько 3 тисяч примірників [17, с.6].

Архівні матеріали свідчать, що у цензурній практиці другої половини 1870–1880–х рр. були випадки, коли дозволялися україномовні переклади з творів зарубіжної класики, але зроблені у 1883 р. П.Кулішем переклади драм Шекспіра були безапеляційно заборонені до видання. Вони так і пролежали у рукописах протягом наступних 20 років [4, арк.18].

Намагання Пантелеймона Олександровича у 1890–ті рр. знайти компроміс із цензурними органами та все ж видати україномовні книжки також не увінчалися успіхом. Виявлені нами архівні матеріали засвідчують, що 4 грудня 1891 р. український письменник звернувся із заявою до ГУД: «Представляю при сем на цензурное рассмотрение две рукописи: 1) зборник старинных стихотворений, под заглавием «Дзвин» и 2) старорусскую историческую драму, под заглавием «Царь «Наливай»», покорнейше прошу

рассматривать оба пересказанія, так как они выражают одну и ту же мысль русского воссоединения и русского единовластия, почему и предлагаю их рассматривать одну за другой непосредственно. Правописание старался сблизить всячески с правописанием в общерусской литературе, и если бы оказались в нем какие-либо недосмотры, то обязываюсь по указаниям Г-на Цензора, исправить в корректуре» [5, арк.43–46]. Однак, сподівання П.Куліша на подальше виправлення були марними, адже 10 січня 1892 р. начальник ГУД Є.Феоктистов видав розпорядження, у якому наказувалося у разі виявлення в українських рукописах відхилень від загальноприйнятого російського правопису такі рукописи «в целях чисто государственных» заборонити, а не повертати авторам на доопрацювання» [3, арк.302–304]. І хоча рукопис П.Куліш подав до набуття чинності згаданого розпорядження, цензори заборонили його так би мовити «заднім числом». Загалом, же архівні джерела засвідчують, що протягом 1892 р. контроль цензорів за україномовними рукописами, пропонованими до видання, ще більше посилювався, натомість спостерігалося зростання кількості цензурних дозволів на публікацію українських творів низького художнього та мистецького рівня [5, арк.100–134].

Таким чином, характер відносин Пантелеймона Куліша із цензурними органами засвідчує, що в Російській імперії існував достатньо суворий контроль за українофільським інформаційним полем. Цензурні та поліцейські органи ретельно пильнували творчу та видавничу діяльність української інтелігенції, яка стосувалася «українського питання». Більшість основних творів Пантелеймона Куліша ретельно вивчалися цензорами, а грандіозні видавничі проекти взагалі блокувалися. Разом із цим варто відзначити, що все ж можливості для видання україномовної продукції існували, був, хоч і обмежений, простір для підтримки і популяризації «українського питання».

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України м. Києва. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.99. – 356 арк.
2. Там само. – Ф.294. – Оп.1. – Спр.4а. – 429 арк.
3. Там само. – Ф.294. – Оп.1. – Спр.94. – 121 арк.
4. Там само. – Ф.294. – Оп.1. – Спр.173. – 69 арк.
5. Там само. – Ф.294. – Оп.1. – Спр.228. – 142 арк.
6. Там само. – Ф.293. – Оп.1. – Спр.816. – 312 арк.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Ф.1. – №1381.
8. Там само. – №1202.
9. Грінберг Л.Ф. Історіософське світобачення П.Куліша (культурологічний аспект): Автореф. дис... канд. іст. наук: 17.00.01. – Київ: нац. ун-т культури і мистецтв. – К., 2001. – 20 с.
10. Єфремов С.О. Вне закона: к истории цензуры в России // Літературно-критичні статті [упоряд., передмова і примітки Е.С. Соловей]. – К.: Дніпро, 1993. – 351 с.
11. Жирков Г.В. История цензуры в России XIX–XX вв.: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 368 с.
12. Записка по вопросу о цензуре книг на малороссийском языке. – М., 1907. – 15 с.
13. Катренко А.М. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки XIX ст.). – К.: Б. в., 2003. – 180 с.
14. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. / АН УРСР: Археограф. комісія, Ін-т історії; ЦДІА України у м. Києві; [упоряд.: І.Л. Бутич, І.І. Глизь, О.О. Франко; редкол.: П.С. Сохань (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1990. – Т.1. – 544 с.
15. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. / АН УРСР: Археограф. комісія, Ін-т історії; ЦДІА України у м. Києві; [упоряд.: І.Л. Бутич, І.І. Глизь, О.О. Франко; редкол.: П.С. Сохань (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1990. – Т.2. – 696 с.
16. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. / АН УРСР: Археограф. комісія, Ін-т історії; ЦДІА України у м. Києві; [упоряд.: І.Л. Бутич, І.І. Глизь, О.О. Франко; редкол.: П.С. Сохань (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1990. – Т.3. – 440 с.
17. Куліш П.О. Моє життя // Повість про український народ; Моє життя; Хутірська філософія і віддалена од світу поезія

/ Упорядкував., передм., пер., прим. О.Шокало. – К.: Ред.журн. «Український світ», 2005. – С.95–139.

18. Куліш П.О. Щоденник / АН України. Ін-т укр. Археографії ЦНБ ім. В.І. Вернадського та ін.; упорядн. тексту, примітки С.М. Кіржаєв; Відп. ред. В.С. Шандра. – К., 1993. – 87 с.

19. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / Алексей Ильич Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.

20. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 т. / НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка; Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. – К.: Український письменник, 2007. – Т.1. – 463 с.

21. Нахлік Є.К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 т. / НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка; Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. – К.: Український письменник, 2007. – Т.2. – 462 с.

22. Похила Л.С. Історичні погляди П.Куліша: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський держ. ун-т ім. І.І. Мечникова. – О., 1998. – 190 с.

23. Савченко Ф.Я. Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. – Х.–К.: Держвидав України, 1930. – 415 с.

24. Федорук О.О. Пантелеймон Куліш і літературний процес у Західній Україні 60-х – початку 70-х років XIX ст.: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2001. – 19 с.

25. Шенрок В.И. П.А. Кулиш: Биограф. Очерк. – Киев, 1901. – 255 с.

26. Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): Монографія. – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.

27. Ясь О.В. Історичні погляди Пантелеймона Куліша в світлі інтелектуальних метаморфоз 1870–1880-х років // Історіографічні дослідження в Україні. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – №17. – С.105–115.

* * *